

وزارت خارجه چگونه در ایران شکل گرفت؟

سابقه فعالیت وزارت امور خارجه ایران به دو قرن می‌رسد. تا پایان قرن 18 میلادی، امور مربوط به روابط خارجی ایران توسط رجالی اداره می‌شد که عمدتاً در دربار مستقر بودند و کشور، چیزی به نام وزارت خارجه نداشت. اما از ابتدای قرن نوزدهم که انتصاب سفیران ایران در کشورهای خارجی و با پذیرش سفیران خارجی در ایران آغاز شد، کثرت امور مربوط به سیاست خارجی و نمایندگان سیاسی متعددی که از سوی دولتهای بیگانه وارد ایران می‌شدند، سبب شد که دولت ایران به فکر تأسیس وزارتخانه جدید «امور خارجه» بیافتد.

از این رو فتحعلی شاه قاجار در 1809 میلادی / 1224 ه. ق فرمان تأسیس دفتری را صادر کرد که با عنوان «امور خارجی» کار مراوده با نمایندگان دولتهای خارجی در ایران، دریافت نامه‌ها، مرسولات سلاطین خارجی و قرائت آنها در حضور شاه و تهیه پاسخ آنها و با ترتیب اعزام نمایندگان ایرانی به کشورهای خارجی را بر عهده گرفت. متعاقب تشکیل این دفتر «میرزا رضاقلی خان نوائی» موسوم به «منشی الممالک» به دستور فتحعلی شاه سرپرست این دفتر شد.

منشی الممالک که در آن زمان وزارت داخله را اداره می‌کرد، با حفظ سمت، مدت 12 سال در دربار ایران تصدی «دفتر امور خارجی» را نیز بر عهده داشت. اما روابط خارجی ایران تنها در اعزام نمایندگان ایرانی به خارج و یا پذیرفتن نمایندگان خارجی در ایران خلاصه نمی‌شد و حضور ایران در صحنه روابط بین‌المللی و ضرورت مواجهه با تحولات جهان ایجاب می‌کرد کانون تصمیم‌گیری‌های ایران در عرصه سیاست خارجی فرا تر از یک دفتر تحت پوشش در بار باشد. از این رو در اکتبر 1821 م / 1237 ه. ق فتحعلی‌شاه رسماً دستور تأسیس وزارت امور خارجه ایران را صادر کرد. این وزارتخانه تأسیس شد و «میرزا عبدالوهاب خان نشاط اصفهانی» به عنوان اولین وزیر خارجه ایران منصوب گردید.

نشاط از ادیبان و خوشنویسان مورد نظر دربار فتحعلی‌شاه بود. نخستین تلاش موفق او در عرصه سیاست خارجی دفع حملات افغانها در مرزهای شرقی کشور در 1818 و سپس مطیع ساختن باغیان خراسان به اطاعت از حکومت مرکزی بود. او سپس مأمور تلاش برای عادی ساختن روابط ایران و روسیه شد. در آن زمان ایران در حال جنگ اول خود با روسیه بود.

معتمدالدوله نشاط که به دلیل ادیب بودن و تسلط بر شعر و شاعری مورد نظر فتحعلی‌شاه بود و غالباً در دربار رفت و آمد داشت حتی در تصمیمات خارجی شاه نیز مورد مشورت او واقع می‌شد. نشاط با صراحت مخالفت خود را با جنگ علیه روسیه اعلام کرده بود و شکست حتمی ایران را به خاطر آشفتگی و ناتوانی قشون ایران پیش‌بینی کرده بود.

این جنگ سرانجام با شکست ایران به پایان رسید و طبق عهدنامه گلستان شهرهای باکو، دربند، شکی، شیروان، قره‌باغ، گنجه و تمامی مساحت دو ایالت داغستان و گرجستان از ایران جدا شده و به روسیه ملحق گردید. در سفرنامه‌ها و یادداشت‌های جهانگردان و سیاستمداران اروپائی بارها به اسم و رسم میرزا عبدالوهاب نشاط اصفهانی اشاره شده و در عموم این آثار از وی به عنوان یک مشاور هوشیار در دربار ایران نام برده شده است. زندگانی نشاط از روشنی و صفای خاصی برخوردار بود. زیبایی خط و جمله‌بندی‌های محکم در نوشته‌های او حکایت از ذوق و هنر او داشت. نوشته‌های باقیمانده نشاط از آثار با ارزش ادبی و سیاسی و هنری عصر قاجار به شمار می‌رود که تنها قسمتی از آنها در مجموعه‌ای به نام گنجینه نشاط گرد آمده است.

نشاط از حیث شعر و ادب نیز معروف است و در این زمینه از گویندگان و نویسندگان نامدار عهد فتحعلی‌شاه قاجار به شمار می‌رود. در شرح احوال او گفته‌اند که اغلب با اهل طریقت و سلوک معاشرت داشته است. نشاط تا پایان عمر خود زمام امور خارجی ایران را در دست داشت و در 1244 ه. ق وفات یافت.

وزارت امور خارجه تا سالهای متممادی فقط مرکب از وزیر و نایب او و چند نفر منشی بود و چون تا مدتی سفیران خارجی در تبریز مقیم بودند لذا اغلب اعضای این وزارت از اهالی آذربایجان انتخاب می‌شدند. در سال 1825 (1241 ه. ق) میرزا ابوالحسن خان شیرازی معروف به ایلچی کبیر که کراراً به سفارت به دربارهای خارجی رفته بود، به سمت دومین وزیر امور خارجه منصوب گردید و مدت پانزده سال به طور متناوب مصدر این شغل مهم بود. سومین وزیر امور خارجه میرزا مسعود خان انصاری گرمرویی، مدت یازده سال و سپس میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک مدت بیست و سه سال این سمت را به عهده داشتند و تا برقراری مشروطیت در سال 1906 مجموعاً یازده نفر وزارت امور خارجه را تصدی می‌کردند.

در این دوره وزارت امور خارجه به صورت شعبه‌ای از دفتر صدارت عظمی به شمار می‌رفت، ولی وزیر آن تابع و مجری دستورات پادشاه وقت بود. در دوران صدارت امیرکبیر (1847 - 1851) وزارت امور خارجه تشکیلات نسبتاً منظمی یافت. صدور تذکره (گذرنامه) به صورت مرتبی درآمد و ثبت و ضبط مکاتبات سیاسی نظم جدیدی یافت. در سال 1851 (1268 ه. ق) که نخستین سفارتخانه‌های دائمی ایران در پایتختهای بزرگ جهان آن روز (استانبول، سن‌پترزبورگ و لندن) تأسیس یافت نمایندگان سیاسی ایران موظف شدند از حوزه مأموریت خود و اوضاع و احوال اتباع ایران اطلاعات صحیحی تهیه و به طور منظم به وزارت امور خارجه بفرستند و درباره جزئیات امورات مرکز دستور بگیرند.

در ژانویه 1858 (1274 ه. ق) دولت ایران وزارت امور خارجه را یک دستگاه مستقل اعلام کرد و طی یادداشتی به سفارتخانه‌های خارجی مقیم تهران اطلاع داد که منبع صدر اعظم در امور مربوط به روابط خارجی مداخله‌ای ندارد و مسئولیت این امر بعهده وزیر امور خارجه خواهد بود.

در سال 1881 (1299 ه. ق) اولین نظامنامه وزارت امور خارجه مشتمل بر 25 فصل به تصویب و توشیح ناصرالدین شاه رسید و ادارات متعددی برای رسیدگی به امور روسیه، عثمانی، انگلستان و همچنین تشریفات و دفتر ثبت و رمز و ترجمه تأسیس گردید. بعدها ادارات دیگری برای امور دول غیر همجوار و محاکمات اتباع خارجه و محاسبات و پرسنل به آنها اضافه شد و کارگزاریهایی در کلیه شهرها برای رسیدگی و رفع اختلاف مردم با اتباع خارجی که ناشی از رژیم کاپیتولاسیون بود به وجود آمد و این ترتیب تا پایان دوره قاجاریه دوام داشت. وزارت خارجه ایران از بدو تأسیس تا پیروزی انقلاب اسلامی جمعاً 73 وزیر امور خارجه را شاهد بوده است. از این میان 11 نفر تا زمان شکل گیری نهضت مشروطه، 36 نفر از زمان مشروطه تا پایان حکومت رضاخان و 26 نفر از زمان سقوط رضاخان تا پیروزی انقلاب عهده‌دار این سمت بوده‌اند.

<http://www.dowran.ir/show.php?id=48837576>

History Site of Mirhadi hoseini